

VALENTĪNA SKUJINA

LATVIEŠU VALODAS SALIKTEŅI XVII GADSIMTA VĀRDNĪCĀS

Baltu tautu un valodu mūžs mērāms gadsimtos, diemžēl valodas fiksācija ierobežo valodu vissenākās vēstures izpēti.

Pirmie latviešu rakstu pieminekļi, kā zināms, ir saglabājušies no feodālisma laikmeta.

Pašu latviešu rakstītā literatūra no feodālisma perioda nav saglabājušies. Tāpēc ievērojama nozīme kā vecākās latviešu leksikas dokumentāriem fiksējumiem ir XVII un XVIII gadsimta vārdnīcām, kaut arī to autori nav bijuši latvieši un vārdu formu rakstībā tajās nav konsekvences.

Vārdnīcas ir vērtīgs pētījumu avots ne tikai leksikas un semantikas, bet arī vārddarināšanas, morfoloģijas un pareizrakstības pētījumiem, jo, gatavojot vārdnīcas, to autori ir spiesti nopietnāk analizēt valodas materiālu, atteikties no nejaušiem, netipiskiem vārdlietojumiem, vienādot pareizrakstību u.tml. Tā kā senāko latviešu valodas vārdnīcu autori bija cittautieši, liela nozīme bija viņu valodas prasmei un lingvistiskajai kompetencei un ar to saistītajai spējai ieklausīties latviešu tautas valodā, saklausīt tajā sistēmiskās formas.

No vecākajiem latviešu leksikas apkopojumiem kā vērtīgs latviešu valodas vēstures avots minama Dienvidzemgalē (Mežmuižā) dzimušā vācu tautības mācītāja Georga Manceļa vāciski latviskā vārdnīca „Lettus“ un tās papildinājums „Phraseologia Lettica“ (abi 1638.g.).

17.gadsimta leksikas apkopošanā nozīme ir arī citiem autoriem — G. Elgeram, K. Fīrekeram, J. Langijam — tomēr tieši G. Mancelis, profesora A. Ozola vārdiem runājot, ir „nozīmīgākais autors, kas 17.gadsimtā pārvarējis 16.gadsimta latviešu tekstu haotisko rakstību, ieviesdams kaut cik noteiktas normas“, kuras „dod iespēju droši spriest arī par seniskajām gramatiskajām formām“¹.

A. Ozola teikto vēl var papildināt, proti: šī vārdnīca dod derīgu materiālu latviešu valodas normēšanas vēstures izpētei un pēc šīs vārdnīcas var pētīt dažādus leksikas slāņus, arī derivatīvā aspektā, līdz ar to — arī salikteņus. Tieši tāpēc šī vārdnīca izmantota XVII gadsimta salikteņu izpētei.

¹ A. Ozols. Veclatviešu rakstu valoda. Rīga, 1965, 152. lpp.

Salikteņi ir ļoti raksturīgs latviešu valodas leksikas slānis. Tie ir daudzveidīgi strukturālā un semantiskā ziņā, un to attīstības vēsture liecina par attiecīgu saliktu jēdzienu rašanos, attīstību un pārveidošanos cilvēku apziņā, par vārdu kopprakstīšanas un šķirtrakstīšanas problēmām, kā arī par savienojuma zīmes = (respektīvi, vienlīdzības zīmes, kas G. Manceļa vārdnīcā lietota gan kā defise, gan kā pārnesuma zīme) funkcijām vārdu un vārdu daļu saistīšanā.

Ja ieskatāmies 16.gadsimta tekstos, pamanīsim, ka salikteņu pirmajā komponentā kā beigu patskanis dominē *-e debbescēwalstib, Deweschwetib, gaddelaiķes; briwēprate, kluffecefchen; wenēpratibe* utt.), turpretī G. Manceļa vārdnīcā sastopam dažādas pirmā komponenta formas, kas liecina, ka G. Mancelis vērīgāk ieklausījies latviešu tautas valodā un saklausīto rūpīgāk atspoguļojis rakstos.

Tas liek lielā mērā uzticēties G. Manceļa dotajām tā laika latviešu valodas fikcijām.

Analizējot salikteņu formu, gan jāņem vērā, ka G. Mancelis rakstīto formu nepārprotamības labad dažus valodas faktus apzināti normējis, piemēram, lai novērstu rakstībā gramatisko homonīmiju starp daudzskaitļa genitīvu un pirmās, trešās un ceturtās deklinācijas vienskaitļa akuzatīvu un instrumentāli, G. Mancelis vispārinājis galotni *-u* vienskaitļa akuzatīvā un instrumentāli, bet daudzskaitļa genitīvā konsekventi rakstījis galotni *-o*. Un tas parādās arī salikteņos: *Auzo = milti, lauko = irbe, sallmo = kuhlis*. Vienīgais izņēmums salikteņu materiālā ir *Thae-wu = Zemm*. Savukārt dažu līdzskaņu rakstībā finālēs (*Leelskungs-Leelskunx*), lielā un mazā sākumburta rakstībā, kā arī salikto vārdu kopprakstījumā un defisrakstījumā (*pussdeena-Pussdeena* — vienskaitļa genitīvā *Puss = deenas (pehtc)*) vārdnīcā īstas konsekvences nav.

Raksta vajadzībām ekscerpēti pilnīgi visi salikteņi, turklāt gan tie, kas doti kopprakstījumā, gan tie, kuros komponentu saistīšanai izmantota savienojuma zīme (defise). Pavisam G. Manceļa vārdnīcā ir 811 salikteņu leksēmas, no tām kopprakstījumā aptuveni viena trešā daļa (savukārt ap 200 salikteņu doti ar pārnesuma zīmi un tātd par to kopprakstījumu vai defisrakstījumu pēc vārdnīcas materiāliem vien spriest nevar).

84 % no visiem salikteņiem ir lietvārda salikteņi, visbiežāk ar lietvārda vienskaitļa **genitīva** (*Klawaskohx, Wackara = Zwaigzne*) vai daudzskaitļa **genitīva** (*dussmopuhkis, lauko = irrbe*) formu pirmajā komponentā. 1/9 daļa no lietvārda salikteņiem ir ar **bezgalotnes** formu pirmajā daļā (*Ghalldautc, Kappsehte, Pussdeena, Sahnkauls*), un tieši šie salikteņi visbiežāk nemainītā veidā saglabājušies līdz mūsdienām. Aptuveni 1/11 daļa ir mūsdienām neparastu salikteņu ar lietvārda un skaitļa vārda **celma** formu pirmajā daļā (*Ackna (=) daessa², Bruņņa = caeppure*,

² Savienojuma zīme iekavās likta tāpēc, ka vārdnīcā tai bijusi pārnesuma zīmes funkcija.

Naudakalleis, Ghallwa=sahpe, Widdu=ghaweni; Triekaja, Trizari). Raksturīgi, ka celma formā (ar saīsinātu celma beigu patskani) ir galvenokārt 4.deklinācijas lietvārdi, kuriem tāda pati ir arī nominatīva forma. Vienīgais saliktenis ar nesaīsinātu celma beigu patskani ir *Rohkā(=)dohbums* (varbūt tā ir nejaušība, bet varbūt lokatīva forma, kas gan maz ticams).

A. Augstkalns veclatviešu rakstu apskatā³ raksta, ka G. Mancelis ir nepareizi sadzirdējis patskani *a* genitīva galotnes formās šajos salikteņos. Tomēr, manuprāt, šie ir celma salikteņi, nevis kļūda G. Manceļa vērojumos, jo:

1) G. Mancelis ir pratis saklausīt arī pilnu genitīva galotni 4.deklinācijas lietvārdiem salikteņos (*Kļavaskohx, Baznicas=kambaris* u.d.c.);

2) tā kā G. Mancelis labi prata latviešu valodu un pat spēja normējoši iejaukties formu pareizrakstībā (daudzskaitļa genitīvu rakstot ar *-o*), maz ticams, ka celma formas būtu atstātas nejauši;

3) celma formas salikteņos vispār ir raksturīgas latviešu valodas senākajam attīstības posmam (iespējams, ka te sava loma ir bijusi semantiskiem apsvērumiem, jo celma forma līdzīgi bezgalotnes formai salikteņu pirmajā komponentā ietver lielāku nozīmes vispārinājumu salīdzinājumā ar pilnu genitīva galotnes formu).

Mūsdienās neviens no šiem celma salikteņiem nav saglabājies. Un arī genitīva galotne daudzos salikteņos ir atmesta.

Daži salikteņi G. Manceļa vārdnīcā ir ar **pārveidotu** genitīva formu (bet varbūt tas ir nominatīvs?) pirmajā komponentā (*Ghaddskahrte, Leets(=)vdenns, Riets=zwaigzne*).

Vārdnīcā fiksēti arī **atvasinātie** salikteņi — galvenokārt ar sufiksālajām galotnēm *-is* vai *-e* (*Vggunskuris, Juhrmallis; Celļmales; trackghallwis, Ween=radzis*), daži salikteņi atvasināti ar izskaņu *-ība* (*track(=)ghallwiba*).

Īpašības vārda salikteņu vārdnīcā ir maz, nedaudz vairāk par 1% (*Aellkadeewigs, sirrtc=zchehliex, triess(=)kantiogs, wissowalldiegs*). Saliktie īpašības vārdi ar lietvārda formu pirmajā komponentā (*Aellkadeewigs, sirrtc=zchehliex, Vdennssehrdziogs*) radušies (ieviesti) vācu valodas ietekmē, kā to norādījis jau J. Endzelīns. Tomēr domāju, ka sava loma te ir bijusi arī attiecīgajiem lietvārdiem (*Aellkadeewiba, Sirrtc=zchehlastiba*), kas varēja sekmēt īpašības vārdu izplatīšanos: ja mums ir *dievība* — *dievīgs, izturība* — *izturīgs*, tad mums var būt arī *elkadievība* — *elkadievīgs*. J. Endzelīns tādas formas kā *ziņkārīgs, godprātīgs* sauca par jauninājumiem, kas balstās uz attiecīgajiem substantīviem⁴. Protams, salikto īpašības vārdu formas ir sekundāras attiecībā pret atbilstošajiem saliktajiem lietvārdiem, tomēr mūsdienās saliktajiem īpašības vārdiem apzīmējums „jau-

³ A. Augstkalns. Veclatviešu rakstu apskats. RLB ZK RK, 1930, XX, 102.—103. lpp.

⁴ J. Endzelīns. Latviešu valodas gramatika. Rīga, 1951, 255.—256. lpp.

ninājums“ vairs nepiestāv. Mūsdienu terminoloģijā salikto darinājumu pāri *salcietība* — *salcietīgs*, *korozijizturība* — *korozijizturīgs*, *gaismcaur laidība* — *gaismcaur laidīgs* ir parasta parādība un saliktie īpašības vārdi skaita ziņā ir otrajā vietā aiz lietvārdiem.

Skaitļa vārda salikteņu G. Manceļa vārdnīcā ir 4%. To īpatnības: 1) tiek dotas gan numeratīvās, gan substantivētās formas (*diwidessmitt* un *diwidessmits*); 2) skaitļiem 11—19 saglabāts otrā komponenta *desmit* patskanis *e* (*diwipadēssmit*); 3) līdzīgi vācu valodai vienu nosaukumi minēti pirms desmitu nosaukumiem (41.—*weens caettortā*=*dessmity*).

Vietniekvārda salikteņi vārdnīcā ir tikai daži — 0,5 % (*ick*=*kattris*, *ickweens*, *ta*=*passcha*, *wissiliedz* ar nozīmi ‘visi’).

Darbības vārda salikteņu (tai skaitā arī salikto divdabju) vārdnīcā ir ap 6%. Pa lielākajai daļai tie ir salikteņi ar apstākļa vārdu pirmajā komponentā (*ap-kahrt*(=)*eyjams*, *caure*(=)*durrt*, *klaht*=*behr*, *liedze*(=)*dzeedaht*, *nohstbehkt*, *preekschetetceht*). Divdabja salikteņu pirmajā komponentā ir arī lietvārda forma (*Assina*=*laizchamais*, *zohbo*=*baxtamais*, *Tahrpo*=*issaests*). Salikto darbības vārdu formu rašanos lielā mērā ietekmējusi vācu valoda. Mūsdienu latviešu literārajā valodā šie salikteņi parasti nav saglabājušies (*caure*=*durrt* → *pārdurt*, *klaht*=*behr* → *piebērt*);

Apstākļa vārda salikteņu ir gandrīz 3,5 %. Tie veidoti:

1) uz apstākļa vārda bāzes (*diwikahrtige*, *ittnu*, *jo*=*projam*; *caur*(=)*caurem*; *itt*=*labb*);

2) no lietvārda formām (*ickdeen*, *pehteghalla*; *simtukahrt*; *wackar*=*deen*);

3) ar postpozīciju (*kadehl*, *kapehts*, *tadehl*, *tapehtc*).

Daudzi no tiem saglabājušies līdz mūsdienām: *dažkārt*, *labprāt*, *vienreiz*, *puslīdz*, *kādēļ* u.c.

G. Manceļa vārdnīcā ir 2 saikļa salikteņi — *aizto* un *jepsche*, kas mūsdienās ir novecojuši, viens partikulas saliktenis — *ka*=*tad* (‘protams’) un viens prievārda saliktenis *liedzpatt*.

No gandrīz 700 salikteņiem G. Manceļa vārdnīcā ir tikai 10 trīskomponentu salikteņi, turklāt tajos visos ir lietota defisē (*puss*(=)*deen**sweh**sch* — ‘dienvīdvējš’). Neviens no šiem salikteņiem līdz mūsdienām nav saglabājies.

Starp sugasvārdiem G. Manceļa vārdnīcā nav neviena **kopulativā** salikteņa. Tāds ir īpašvārds *Sim*=*Juda* (no ‘Sīmanis un Jūdass’).

Salikteņu analīze atklāj interesantus latviešu valodas attīstības faktus: ne tikai salikteņu veidošanos, vārdu savienojumiem pakāpeniski saplūstot vienā vārdā, bet arī salikteņu atmiršanu. Piemēram, G. Manceļa vārdnīcā šķirtrakstījumā doti

*turr patt, scho puss*⁵, *turr prettie*, ko mūsdienās lietojam kā salikteņus *turpat, šaipus* (*šopus*), *turpretī*. Defisrakstījumā rakstīti *atca=mircklis*, *Baznicas=kunx*, *Cuhko=ghanns*, ko lietojam kā salikteņus *acumircklis*, *baznīckungs*, *cūkgans*. Savukārt G. Manceļa vārdnīcā dotie salikteņi *Abohlakohx*, *Ammata=wiers*, *Baehrs=zirrgs* laika gaitā aizstāti ar nesaliktiem vārdiem *ābele*, *amatnieks*, *bēris*.

Lielākā daļa G. Manceļa vārdnīcā doto salikteņu, domājams, ir tai laikā latviešu valodā lietoti vārdi ar latviskas cilmes komponentiem. Daudzi no tiem ir saglabājušies līdz mūsdienām, īpaši salikteņi ar bezgalotnes formu pirmajā komponentā: *Ahdmīns*, *Kappsehte*, *Pussdeena*; *dazchahrt*, *labpraht*, *weenreiz*. Reizēm izmantoti tieši komponentu tulkojumi no vācu valodas. Tā par nelatviskiem, vācu valodas ietekmē ienākušiem modeļiem jāatzīst īpašības vārda salikteņi ar lietvārda formu pirmajā komponentā — *Vdennssehrdzięs* (v. *Wassersuechtig*).

Par vācu valodas ietekmi liecina darbības vārda salikteņi, kuru nenoteiksmes formā pirmajā komponentā ir apstākļa vārdi *apkārt*, *caur*, *klāt*, *līdz(i)*, *nost*, *priekšā*: *cauredurrt* (tagad *pārdurt*), *klahtstahweht* (*stāvēt klāt*), *nohstschkirrt* (*nošķirt*, *atšķirt*).

G. Mancelis saliktenī devis arī divdabjus ar lietvārda formu pirmajā komponentā: *Assina=laizchamais*, *Ausso=kahrniyams*, *Zohbo=baxtamais*, *Tahrpo=issaehsts*. To vietā mūsdienās parasti ir vārdu savienojumi: *zobu bakstāmais*, *tārpu izēsts* u.tml. Par salikto darbības vārdu funkcijām un iederību latviešu valodā izteiktas pretrunīgas domas, un to vieta un loma latviešu valodā vēl pētījama.

Vācu valoda varēja ietekmēt arī atsevišķus salikteņus citu vārdšķiru grupās: *Widdus=nakc* ('pusnakts', v. *Mitternacht*), *Stunda=ghlaze* ('smilšu pulkstenis', v. *Stundeglass*).

Pavisam maz vārdnīcā ir tiešu aizguvumu (24 salikteņu leksēmas): *Kessbehres* ('ķirši'), *Bullwercks* ('uzbērums').

Vārdnīcā fiksēts arī hibrīddarinājums *Alandssacknis*.

17.gadsimta salikteņu analīze dod derīgu materiālu ne tikai latviešu valodas attīstības pētīšanā, bet arī vispār tautas garīgās un materiālās kultūras un dažādu tautu savstarpējo sakaru pētīšanā. Tā, piemēram, G. Manceļa dotie salikteņi *Kreewabohli* ('gurķi') un *Kree(=)abohls* (*liels*) ('ķirbis') liek domāt, ka gurķi un ķirbji kā kultūras ienākušas no austrumiem. Par tautas psiholoģijas un mentalitātes lieciniekiem noder dažādu pašiem kādreiz svešu parādību apzīmējumi, piemēram, *meža suns* ('vilks'), *ūdens grēks* ('plūdi') u.tml.

⁵ Akuzatīva forma vārdu savienojuma *scho puss* pirmajā komponentā uzskatāmi rāda apstākļa vārdu veidošanās modeli, kas latviešu valodā vēl joprojām aktīvs, sal.: *scho puss* — *šopus* un *visu laiku* — *vislaik*, tāpat kā *dažu brīdi* — *dažbrīd* u.d.c. Tāpēc par pareizu latviešu valodā atzīstama regulārā forma *pašreiz* (no *pašu reizi*), nevis „patreiz“, kam nav ne strukturāla, ne semantiska pamatojuma. Šis piemērs uzskatāmi rāda valodas vēstures faktu noderīgumu aktuālu mūsdienu valodas prakses problēmu risināšanā.